

Акростишия

Сн. Иван Петров
Худ. оформление: Таня Дечева, Николай Генов

Малки песнопения с вероятен непреводен произход в службите за Безплътните сили

Станка Петрова
БАН

Резюме

Статията е посветена на въпроса за състава на непреводната старобългарска служба за безплътните сили в Минея на 8 ноември. Като се основава на наличието на два непреводни канона, които са били основна част от такава служба, авторката търси в ръкописите останалите химнографски единици, които би трябвало да влизат в състава ѝ според богослужебните изисквания.

Ключови думи: химнография, миней, малки песнопения, стихира, седален, икос, светилен, непреводен произход.

Summary

This article discusses the matter of the composition of the *Service for the Heavenly Bodiless Angelic Powers*, which was included in the Old Bulgarian *Menaion* under the date of 8 November and has no Greek parallel. Taking into account the fact that there are two known canons of probable Old Bulgarian origin, the author searches in various manuscripts for the rest of the chants that, according to liturgical rules, might have been part of the service.

Keywords: hymnography, menaion, short chants, sticheros, kathisma, oikos, exapostelation, Old Bulgarian origin.

През 1979 г. Ст. Кожухаров дава информация за канон на VIII глас с начало *Припадажца ма Боже прими щедротами си*, посветен на архангел Михаил¹. Творбата е с фразов акростих – свидетелство за непреводния ѝ произход. Акростихът носи името на автора и гласи: *Пяти достоит(ъ) архистратига. Константин(ъ). Гдини след това Е. Верещагин открива друг канон, на II глас, с начало *Просвъщъи дръвле оумы вышънии Боже* (Верещагин 2000: 13–30), който засега е без намерен гръцки текст и също се смята от повечето учени за възникнал на старобългарска почва. Двата канона са публикувани в различни издания и многократно са повдигани въпроси, свързани с произхода на анонимния, с тяхното разпространение и предназначение, както и с връзката между тях². Каноните се срещат само в староизводни³ ръкописи, в службата за безплътните*

¹ Известието е направено на Първата комплексна конференция по българистика – вж: Кожухаров 2004: 45.

² Акростиховият *Припадажца ма Боже прими*, автор на който се смята Константин Преславски, е публикуван от Ст. Кожухаров (Кожухаров 1983: 59–62; Кожухаров 2004: 49–59). Втори частичен препис е открит в празничен миней САНУ 361 от XIII в. и е публикуван от Г. Попов (Попов 1995: 3–5). Анонимният *Просвъщъи дръвле оумы* е издаван от различни автори (Верещагин 2000: 13–30; Верещагин

сили на 8 ноември, където се поместват заедно или поединично⁴. Наличието на акrostих в *Припадажца ма Боже прими* и личността на автора, която се разкрива чрез него, е ясен индикатор за ранния му произход – X в., времето на цар Симеон Велики. Ст. Кожухаров, като се ръководи от някои индикации в текста, предполага, че канонът се е изпълнявал в манастир или в църква във Велики Преслав (Кожухаров 2004: 48). Анализът на неакrostиховия *Просвъщъи дравле оумзи* налага извода, че той е написан преди акrostиховия (Matejko 2010: 71–73; Пентковский 2011: 131; Петрова 2014: 561–562, 566, 569, 573), което означава, че също е създаден много рано. Творбите са доказателство за ранното формиране на непреводна старобългарска служба за Бесплътните сили, помествана на 8 ноември, в състава на която най-вероятно са влизали и двете.

Каноните са основна част от състава на богослужебното последование, за чието попълване са необходими и множество малки песнопения – стихирни, отпустителен тропар, седален, кондак, икос и светилен. Затова трябва да се допусне, че за празника са били написани и някои малки песнопения. Тъй като те се поместват на блокове по две или три на различни места в службата и са жанрово разнородни, произходът им не би могъл да бъде засвидетелстван чрез акrostих. Липсата на гръцки текст за подобни строфи би могла да бъде аргумент в полза на техния старобългарски произход, но тя е трудно установима, поради необходимостта от справки с гръцки източници, част от които все още са неизследвани и недостъпни. Първият етап по идентификацията на подобни малки песнопения без намерени засега гръцки паралели се свежда до тяхната регистрация, описанието им и издирването на техни преписи в минеите, което би дало възможност за по-нататъшните им изследвания, включително и за издирването на евентуалните им гръцки текстове.

В ръкописите с единия или двата от каноните за Бесплътните сили в службата за 8 ноември, се откриват и малки песнопения, за които не успях да намеря гръцки текст в достъпната ми литература⁵. Единични песнопения са поместени и в някои преписи на

2001: 406–418; Крысько 2005: 186–201; Верещагин 2006: 593–605; Йовчева 2009: 209–212 – по частичен препис). Подробна библиография на изследванията върху двата канона – Петрова 2015: 102, 104.

³ Под „староизводни“ имам предвид ръкописи, създадени преди навлизането на Йерусалимския устав и унифицирането на химнографския материал съобразно неговите изисквания.

⁴ НБКМ 522 от XIII в., известен в науката като Скопски миней, е единственият известен засега ръкопис, съдържащ и двата канона, в който те са основна част от обогатена с множество песнопения тържествена служба. Повече информация за ръкописа вж. у Цонев 1923: 52–53 и Пентковский 2011: 129, а изчерпателна библиография – у Пентковский 2012: 402–403. За известните до този момент преписи на творбите вж: Петрова 2015: 102, 104.

⁵ Справката е по Eustratiádis 1939, 1949; Θέμελης 1931; Stern 2008; Крысько 2005; BESM 1.

другата служба, посветена на архангел Михаил – тази на 6 септември за Чудото в Хоня. Песнопенията без идентифициран гръцки оригинал в двете последования са единадесет стихирни, една стихира на слава, два седални, един икос и два светилни. Повечето от тях се намират в службата за 8 ноември в Скоп⁶, в който са в няколко блока, в ИлК и Sin25. Отделни строфи са регистрирани и в Унд 75, Зогр.І.е.7, Брат и САНУ 58. Голяма част от тях имат повече от един препис, но някои са само с един. По-долу помествам песнопенията с гласа, жанровото им определение и означение на преписите, в които са открити, като за основен вземам този в Скоп, поради най-много химнографски единици от такъв тип в него. Надредните букви са свалени в дъговидни скоби в реда, а в квадратни скоби са добавени допълнително възстановените от мене места, които са повредени в ръкописа:

Стихири:

Четири стихирни на I глас:

Неб̄с̄ньимь вс̄с̄мь стар̄в̄и. ѿ къ̄ бо̄у слоужитель. ч̄ь(с)номоу просв̄щению пр̄б̄славьн̄б̄и
ѡной слав̄ѣ самовидьч̄е красьн̄имь. сп(с)и на(с) михайле арх̄истратиже. др̄ззѡщихъ теб̄ѣ м̄л̄ити
са. присно поѡщихъ та сп̄сай.

Беспл̄т̄н̄имь стар̄в̄иш[а]. михайле ѿ гавриле. въ слав̄ѣ в̄ж̄ий с̄щца. оу пр̄б̄стола
пр̄в(д)стоѡщца. неви(д)м̄б̄и слав̄ѣ в̄ж(с)вьн̄б̄и. славьн̄и самовидьч̄е. сп(с)и на(с) михайле
арх̄истратиже. [иже] въ б̄ѣдахъ. ѿ въ скръбехъ. ѿ въ р̄йдани [с]щцихъ. ѿ въ м̄л̄тв̄ѣ м̄лащихъ ти са.

Нн̄ѣ пр̄б̄столау трепет̄ноу пр̄в(д)стоѡщце арх̄(г)ли. си[ли] и г̄б̄ства. хероувимь ѿ серафимь.
наужла ѿ власти. непр̄стан̄но славаце. къ̄ бо̄у м̄л̄ите са. подати гр̄б̄ховъ прощениѣ. вс̄с̄мь
припа(д)ѡщци[мь] къ̄ вамъ в̄ѣрно. вашими м̄л̄твами.

Крас[о]т̄ѣ неизре(ч)н̄н̄б̄и страшно пр̄в(д)стоѡщце. при(с)но г(ов)в̄ино пр̄б̄столи г̄б̄ствина.
хероувимь ѿ серафимь. страшно непр̄стан̄н̄ими гласѣ. трис̄т̄ѡж̄ п̄в(с) [...] м̄л̄и(т)ѣ са. поѡщихъ.
[...]

Първата, втората и четвъртата стихира са поместени само в Скоп, в началото на вечернята. Третата има още два преписа, освен в Скоп тя се намира и в ИлК и Унд 75, регистрирана е и в Инципитариума на Д. Щерн, без открит гръцки текст (Stern 2008: II. 329. 12220).

Две стихирни на IV глас:

⁶ Цялостните названия на ръкописите и кратка информация за тях – вж. в края на статията.

Красно оукрашаѣми. вж(с)внами зарѣми. архангѣли стїи. прѣстолюу вл(д)чюу прѣдѣстоите. непрѣстаннїи гласї. трисѣѣжѣ пѣ(с) възъпнѣще х(с)ви. хероувимь и серафимь. силѣ и гѣства. тѣмь же вси припадимь мл(с)тъ просаще. спѣти са дшѣмь нашимь.

Прѣсвѣтлами зарѣми. трисвѣтло оукрашенї. любовнѣж вжнїнѣж раж(д)игаѣма гѣствнѣ. власти же и чинове вѣтори. прѣстоли аггѣли. бесчислннѣ войнѣсва ѡкр(с)тъ стоѣще. непрѣстаннїи гласї за ны млїте са. ѡ чѣтѣцихъ вѣр'но прѣчѣ(с)ноѣ ваше трѣж(с)во.

Поместени са в Скоп на утринната. Имат още два преписа в ИлК и в Sin 25, като в последния случай са част от службата за 6 септември. Регистрирани са в Инципитариума на Д. Щерн, без открит гръцки текст (Stern 2008: II. 23. 8875; 693. 16165). В бележките си към службата за архангел Михаил в ИлК Верещагин също отбелязва вероятния им непреводен произход (Верещагин 2006: 594), но стихирите имат разлики в текста в трите преписа, което дава основание да се мисли, че са преводни. За да се установи техният произход, са необходими допълнителни изследвания.

Стихирите са включени в Скоп в блок с трета с начало ꙗко чиноначальникъ. и забрало ангеломъ с наличен гръцки текст – Ὡς ταξιάρχης καὶ πρόμαχος (Stern 2008: III. 791. 25257). В Sin 25 преводната стихира е обявена като стихира на слава на VIII глас и поместена в края на вечернята с малко по-различно начало – ꙗкоже начальникъ и забрало. Същата слава е включена и в новоизводната служба за 8 ноември в редица по-късни ръкописи, където е в друга редакция. Трябва да се отбележи, че в Драг, Ф.п.1.72 и в Sin 25 има сходен светилен с начало на гръцкия текст Ὡς πρόμαχον καὶ πρῶταν. Изглежда двете строфи са били част от състава на една и съща служба и впоследствие са използвани според конкретните нужди или виждания на преписвачите.

Като трета стихира заедно с двете на IV глас в Sin 25 се намира друго песнопение с начало Людѣмъ прѣвѣдѣщимъ с един единствен препис в този ръкопис:

Людѣмъ прѣвѣдѣщимъ, и лит'скїмь (!). и съ члк(о)хлюб'ць. брани повѣж(д)аѣща. повѣдѣ свѣдѣщимъ. х(с)ѡ невѣѣщюу. и ѡбавѣѣщ(ом)оу са. ѡвѣ повѣдѣ исп(о)мѣтаѣ, михайле архистратиге. нв(с)нїмь сїла(м), млїтвннѣ, ѡ дшѣ(х) ншїхъ. вѣр'но хвалѣщѣжѣ.

Стихирата не е поместена в Инципитариума на Д. Щерн, което означава, че е рядко песнопение, без преписа в източнославянските минеи.

Четири стихирите на VI глас:

Слоужителѣ стѣиѣ троицѣ. пѣ(с)ми хвальными почѣтѣмь. гласѣ же правотѣрными. възпиймь гла҃ще. ра(д)оуѣта са арх(с)га прѣслав'наѣ. в'семоу мироу свѣтильника незаходащ(а). ра(д)оуѣта са. ѣже съборъ неч(с)тѣхъ погрѣживъ[ша]. на стѣи храмъ ваѣо пришь(д)жѣ. и слоугѣ своѣго съхраньша. и на(с) съхранита въ чь(с)нѣи днѣ сѣи. хвал'но възпѣваѣщѣ. испросита намъ оу вл(д)жѣ сп'сєнинѣ. ар'хг҃ла прѣхвальнаѣ.

О дивныи свѣтъ. въ истинѣ ѿ бѣ свѣтила прием'лаща. при(с)но аг҃льстий чиноуе в'си. тѣ ѣси възвѣмь начальныкъ михайле. тѣм'же и мѣ имѣще та мѣтвника къ х(с)оу. възпѣмь ти зовѣще. просвѣти на(с) твоимъ свѣтомь.

О дивныи бѣ нашъ. на нб(с)ехъ горѣ на прѣстолѣ сѣи. идеже тѣи михайле стѣ. гласѣ дивными възглашаѣши бѣ слава присно. тѣм'же чюдѣсь ти пама(т) почитаемъ зовѣще. испроси намъ оу х҃а сп(с)а миръ и великѣ мл(с)ть.

Михайле начальниче. земными оустѣи к'то можетъ. до(с)инѣ пѣ(с) принести ти. противѣ слава ѣнѣже имаша ѿ бѣ присно. нѣ тѣчѣнѣ маликѣ синѣ. непотрѣб'нѣкѣ синѣ. пѣ(с) възглашаемъ зовѣще. испроси намъ оу х҃а сп(с)а миръ и великѣ мл(с)ть.

Първите три песнопения са намерени само в Скоп, а четвъртото е поместено и в Брат в службата за 8 ноември, където е означено позиционно като „слава”. Първата стихира е посветена на двамата архангели Михаил и Гавриил, а текстът ѝ е организиран ритмически с повторение на хайретизми. Втората и третата са с много близък текст и завършват с един и същ рефрен.

Стихира на слава:

На вечернята в Скоп е включена стихира на слава VI гл. с начало Придѣте вси вѣрнии, която няма други преписи. Текстът ѝ е изключително обемен, изграден с хайретизми, посветена е на двамата архангели:

Придѣте в'си вѣрнии. възпоймь врьстѣ прѣчь(с)нѣкѣ. начальника сѣща михайла великаѣго. и гаврила радостнаѣго. хвалами радостными възглашаймь гла҃ще. ра(д)оуѣ са михайле ар'хистратиже. носей скив[от]ро (!) вл(д)чненѣ. ра(д)оуѣ са архг҃гле гавриле пръвѣи⁷. блговѣстѣниче възвѣкѣа радостий. ра(д)оуѣ са михайле. нб(с)нѣимъ воєводамъ пръвѣи. ра(д)оуѣ са гавриле. истинѣ слоужителю. ра(д)оуѣ са михайле. в'сєго мира свѣтомъ ѿзарѣжѣи. ра(д)оуѣ са гавриле. блговѣстѣниче х(с)оу възплъщен[иѣ] ра(д)оуѣта са вѣр'нымъ теплаѣа застѣпника. ва бо

⁷ Началата на думите носей и пръвѣи се намират в края на два съседни реда, където ръкописът изглежда е бил повреден и по-късна ръка с друго мастило е изписала отново изтритите части от тях носе- и прѣ-.

прѣдитекоста въ ѡдѣ. и съкроушиста вра(т) смрът'наѣ. х̄оу из' гроба въскр̄сьшоу. того мл̄ита присно. сп̄сти дш̄ж поѣжцихъ въ.

Стихирата Служителя сватъна Троица е много сходна ритмически и по тематика със славата. Възможно е стихирата да е добавена допълнително към останалите три в Скоп, тъй като стихирите от службата за безплътните сили в този ръкопис са в блокове по четири, а не по три, какъвто е обичайният им брой, т.е за изграждането на службата в Скоп е възможно да са използвани готови блокове от по четири стихире, предвидени за по-тържествена служба, или са присъединявани допълнителни песнопения за конкретния препис.

Два седални:

Прѣстолоу страш'ноу прѣ(д)стоѣще. просвѣщаѣми при(с)но зарѣми трисвѣтлаѡго бж(с)ва. просвѣтите на(с) грѣховнѣи мракъ ѡгонаще. ваше твораще праз(д)еньство свѣтло. прилеж'но избавите ны ѡ вѣдѣ. прѣсвѣт'лий мл̄твѣници.

Песнопението е на I глас. Освен в Скоп има още един препис в Брат. Регистриран е в Инципитариума на Д. Щерн (Stern 2008: II. 703, 16274), без открит гръцки оригинал.

Седален на VIII глас с четири преписа в Скоп, ИлК, Брат и САНУ 58:

Прѣстолоу свѣтлоу прѣ(д)стоѣще. и зарѣми ѡ нег(о) вг̄озрач'но просвѣщаѣми. славѣ имѣще весмрътинѣ. прѣкрасно оукрашаѣми бж(с)вѣнами лѣпотами. тѣмъже ѡко имѣще дръзновлениѣ. за ны мл̄ита са. ѡр'хистратиже михайле и гав'риле. съ в'сѣми бесплѣт'нѣими силами. грѣховъ ѡставлениѣ даровати. чѣтѣщ(и)мъ прѣслав'нѣжъ вашѣ пама(т).

Регистриран е в Инципитариума на Д. Щерн (Stern 2008: 703, 16272), без открит гръцки образец. Е. Верешчагин също не е намерил гръцко съответствие (Верешчагин 2006: 594). Седалният е с твърде близък текст до този на I глас, а също така има известна близост с текста на стихирата Прѣсвѣтълми зарѣми. трисвѣтло оукрашени, поместена в Скоп на утринната.

Икос⁸ на I глас с един препис в Скоп:

Бесплѣтнѣихъ чинове веселатъ са. лица нѣбснѣихъ воиньства поѣтъ състав'лениѣ. бѣ во ѣдинь вл(д)жа въ троици. ѣдинь сѣи нераз(д)ѣлень. ѣдинь триѣтъ въ оукрашенихъ. трѣми

⁸ Благодаря на Искра Христова-Шомова, която ме подсети, че в най-ранните преводни и оригинални старобългарски служби вероятно не са били включени кондак и икос! Допускам, че част от песнопенията са по-късни, но ги включвам тук заради неизяснения им произход, както и заради пълнотата на информацията.

прѣдъложенъ аггльскѣми чиньми ꙗко гб. гл(д)си непрѣстан'нѣми славословить са бл҃гоч(с)но. и тръжьствоуѣтъ с нами неви(д)мо.

Непосредствено след икоса е поставена следната бележка кѡ. и симъ нѣтъ да роуѣтъ са въспѣвати бѣ и гѣ. Съкращението кѡ предизвиква известно недоумение за думата, която означава. Възможно е икосът да не е поместен с целия си текст и указанието да е за края му, макар че съкращението за край по-скоро се означава с кѡ. От друга страна, едва ли би могло да бъде и означение за кондак, който обичайно се помества преди икоса и съкращението за него е кѡ. Текстът на песнопението не показва стилистична близост с някой от двата канона. За уточняването на произхода му са необходими допълнителни издирвания и евентуално – изследвания.

Два светилни:

Чиноначальниче въш'нимъ силамъ. михайле архистратиже. иже древлѣ въ ихонѣ водѣ п(о)грѣзи. и слоужителю своѣмоу възгласи гл҃а. въстани и виж(д)ь славѣ бж҃иѣ.

Прѣдъстоѣ прѣстолоу вла(д)чѣноу. съ гавриломъ чиноначальникомъ. оуриле и рафаиле. михайле архистратиже. мл҃ите гѣ сп҃сти поѣщихъ въ.

Първият седален има преписи освен в Скоп и в Унд 75 и САНУ 58 (в последния ръкопис и в двете служби за Безплътните сили – за 6 септември и за 8 ноември). Намира се също и в службата за понеделник в октоих НБКМ 172, който съдържа, макар и в декомпозиран вариант анонимния канон на II гл. Просвѣщѣи древлѣ оумзи. Поместен е и в късния САНУ 283, където е в друга редакция и се намира непосредствено след IX песен на канона Начальника ангеломъ, без каквото и да било указание. Строфата е съвсем кратка. Посветена е на Чудото в Хоня, поради което е по-вероятно да е преводна, отколкото със старобългарски произход. Преводният ѝ произход се предполага и от наличието ѝ в САНУ 283, който е създаден след установяването на Йерусалимския устав.

Втората творба Прѣдъстоѣ прѣстолоу владиѣноу има само един препис в Скоп. Произходът ѝ предстои да се изяснява.

За да се уточни с по-голяма сигурност произходът на разгледаните творби, са необходими издирвания и на други техни преписи, а наличните се нуждаят от детайлен анализ, който да отчита спецификата на източниците и химнографското им обкръжение в конкретните ръкописи. Стилистичната близост на малките химнографски творби с такива с изяснен непреводен произход, напр.: с акростиховия канон за Безплътните

сили от Константин Преславски, също е силен аргумент в полза на непреводния старобългарски произход на песнопенията. Едно по-задълбочено изследване на начина на построяване на изреченията, избора на определени лексеми и части на речта, както и на стилистичните тропи и фигури, би могло да доведе до по-голяма яснота. Необходимостта от по-конкретни резултати в много подобни случаи и липсата на по-сигурни начини за установяване на нечие авторство изисква да се подложи на ревизия мнението за високата шаблонност на култовата поезия и като се изолират и игнорират шаблонните изрази в нея, да се потърсят индивидуалните особености, характерни за конкретен автор.

Използвани източници:

Скоп = Скопски миней (НБКМ 522) от XIII в. Празничен, правопис от югозападните български краища.

ИлК = Илина книга (РГАДА Син. тип 131). Празничен миней с особен състав от XI–XII в., старобългарски двуусов правопис със следи от русификация.

Зогр.І.е.7 = Зограф. І. е.7 (Зограф 53). Всекидневен миней за септември – ноември от първата половина на XIII в., сръбски правопис.

Брат = Братков миней (НБС 647). Всекидневен миней за септември – ноември от 1234/43 г. и празничен за декември – август от началото на XIV в., сръбски правопис.

САНУ 58 = Богданович 707. Всекидневен миней за септември – ноември от 1320–1330 г., сръбски правопис.

Sin 25 = Sinait. slav. 25. Празничен миней от XIV в., български правопис.

Драг = Драганов миней (Зограф 54). Празничен миней от втората половина на XIII в., български правопис.

Ф.п.І.72 = РНБ, Ф.п.І.72. Празничен миней от края на XIII – началото на XIV в., български правопис.

Унд 75 = Ундолски 75 (РГБ ф. 310). Всекидневен миней от XIV в., сръбски правопис.

САНУ 361 = Празничен миней от XIII в., сръбски правопис.

САНУ 283 = Богданович 715. Заведен в Държавния архив като САНУ 734/2. Всекидневен миней за септември от 1470 – 1480 г. Безюсов правопис, но с два ера, може да се определи като българска безюсова редакция.

НБКМ 172 = Октоих от XIV в., сръбски правопис.

Библиография

Верещагин 2000: Верещагин, Е. М. Архистратига поѣ свѣтъло... Древнейшая служба архистратигу Михаилу. – В: Folia Slavistica Рале Михайловне Цейтлин. Москва, 2000, 13–30.

Верещагин 2001: Верещагин, Е. М. Церковнославянская книжность на Руси. Лингвотекстологические разыскания. Москва, 2001.

Верещагин 2006: Верещагин, Е. М. Ильина книга. Древнейший славянский богослужебный сборник. Москва, 2006.

Йовчева 2009: Йовчева, М. Анонимният канон за архангел Михаил с предполагаем непреводен произход. – В: Црквене студије, Ниш / Church Studies, Nis, 6, 2009, 203–214.

Кожухаров 1983: Кожухаров, Ст. Пѣти достоиѣ архистратига. (Новооткрито произведение на Константин Преславски). – В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на акад. Петър Динеков. София, 1983, 59–62.

Кожухаров 2004: Кожухаров, Ст. Константин Преславски. Канон за архистратига Михаил. – В: Кожухаров, Ст. Проблеми на старобългарската поезия. София, 2004, 45–59.

Крысько 2005: Крысько, В. Б. Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип 131. Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько. Москва, 2005.

Матејко 2010: Матејко, Е. К вопросу об образце канона св. архангелу Михаилу Константина Преславскаго. – В: Пѣние мало Гевургию. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн. Георги Попов. Отговорен редактор Мария Йовчева. София, 2010, 67–74.

Пентковский 2011: Пентковский, А. М. Каноны архангелу Михаилу из Скопской минеи. – В: Сборник на трудови од Меѓународниот научен собир „Свети Наум Охридски и словенската духовна, културна и писмена традиција (Организиран по повод на 1100-годишнината от смъртта на св. Наум Охридски). Охрид, 4–7 ноември 2010. Редакциски одбор И. Велев. Скопје, 2011, 129–141.

Пентковский 2012: Пентковский, А. М. К истории славянского богослужения византийского обряда в начальный период (кон. IX – нач. X в.): два древних славянских канона архангелу Михаилу. – В: Богословские труды, Вып. 43–44, 2012, 401–442.

Петрова 2014: Петрова, С. Въпросът за авторството на канона Просвѣтции древлѣ оумзы. – В: Црквене студије/Church Studies. 11, 2014, 557–575.

Петрова 2015: Петрова, С. Канони за безплътните сили в славянските минеи. – В: Старобългарска литература. 52, 2015, 85–116.

Попов 1995: Попов, Г. Из химнографското наследство на Константин Преславски (Новооткрит трипеснец за предпразненство на Успение Богородично. – В: Palaeobulgarica. 1995, XIX, 3, 3–31.

Цонев 1923: Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. II. София, 1923.

BESM 1–3: Das byzantinische Eigengut der neuzeitlichen slavischen Menäen und seine griechischen Originale. Т. 1–3. (Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 112. Patristica Slavica, 12). Erarb. P. Plank und C. Lutzka. Hrsg. Ch. Hannick. Paderborn-München-Wien-Zürich, 2006.

Stern 2008: Stern, D. Incipitarium liturgischer Hymnen in ostslavischen Handschriften des 11. bis 13. Jahrhunderts. Teil I–III. Paderborn-München-Wien-Zürich, 2008.

Εὐστρατιάδης 1939, 1949: Εὐστρατιάδης, Σ. Ταμεοῖν Ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως. – Ἐκκλησιαστικός Φάρος, 30, 1939, 153–170; 48, 1949, 163–165.

Θέμελης 1931: Θέμελης, Θ. Τὰ Μηναιὰ ἀπὸ τοῦ ια' μέχρι τοῦ ιγ' αἰώνος. – Ἐκκλησιαστικός Φάρος, 30, 1931.